

ZLO I NEMOĆ

O povlašćenom položaju negativnih junaka u Lalićevoj i Tišminoj prozi

Slavko Gordić

1.

Srpska proza s temama rata i revolucije, posle relativno kratkog ali i upečatljivo oskudnog razdoblja socijalističkog realizma, hita da nadoknadi propuštenu šansu kompleksnijeg i produbljenijeg tumačenja ljudskih sudbina u velikom (ne)vremenu naše novije istorije. Taj razmah — u kontekstu ukupne »polifone renesanse«¹ naše književnosti pedesetih godina — biva posebno vidljiv na planu karakterizacije književnog lika, koja se sve odlučnije otima ideološkim i estetičkim kanonima šablonskog, crno-belog predstavljanja suprotstavljenih strana i njihovih protagonista. Prvi značajni iskoraci — Lalićev u *Svadb*i i Čosićev u romanu *Daleko je sunce* — behu i kreativno inspirativni i (što je možda važnije) idejno i duhovno oslobodilački: posle ovih i ovakvih proboja stvaralačke slobode, ni izričiti ni prećutni nalozi i zabrane u domenu građenja književnih likova nisu više mogli imati onu »samoraumljivu«² legitimnost kakvu su doskora imali. Jednostavno rečeno, manihejski lagodno i pojednostavljeno razvrstavanje »dobrih«³ i »rdavih«⁴ po ideološkom ključu ili boji uniforme nije više prolazilo ni kao psihologija ni kao literatura.

Pa ipak, širenje stvaralačkih sloboda nije tako brzo iznalezilo svoj prirodan korelat u bogaćenju stvaralačkih prosede. Strukturno-stilske implikacije i konzekvence idejno-estetskog prevrata nisu odmah bile vidljive, pa ni slutljive. Tako smo, između ostalog, dugo čekali da u našem romanu tzv. negativni junak dobije strukturno povlašćenu poziciju, koja autoru otvara neke nesumnjive prednosti u tretmanu romaneskne materije — viđenje stvarnosti sa »vučje obale«, govor o zlu »iznutra«, kao i čitavu lepezu »očudujućih«⁵ postupaka, koji se, daka-ko, ne mogu svesti na pitanje puke tehnike.

O prirodi i razlozima ovog oklevanja naše poratne književnosti najpotpunije govori Branko Popović, priznajući, doduše kako je i pre njega »isticano da likovi neprijatelja, relativno uzevši, spadaju u umetnički manje uspele likove našeg ratnog romana.«⁶ Po ovom kritičaru, izbegavanje naših romansijera da slikaju i domaće strašljivce i hrabre neprijatelje šteti kako verodostojnosti tako i »šarmu«⁷ umetničke slike. »Paradoksalno je, ali tačno i sasvim umetnički razumljivo«, veli Popović, »da oblikovanje gdekojeg lika od domaćih strašljivaca i pokojeg hrabrog neprijatelja podiže, a ne umanjuje veličinu podviga istinskih boraca protiv neprijatelja. To obostrano rešefno senčenje upravo njihovo herojstvo čini ne samo objektivno mogućim i verovatnim nego i umetnički istinitim.«⁸

Čini se da je od ove Popovićeve opaske, usmerene na etičku i saznavnu dimenziju pitanja, značajnija i suptilnija ona druga, u kojoj je težište na estetskoj strani problema;

»Negativni književni junaci (...) izuzetnošću svojih postupaka obezbeđuju sebi izvestan šarm, a kad su im životi ugroženi izmamljuju i izvesno sažaljenje čitalaca. U stvari, neki iako krivo usmereni darovi i veštine negativnih književnih junaka izazivaju — ne divljenje, ali svakako radoznalost i čuđenje čitalaca. Zbog toga se i pomnožena zločina negativnih junaka primaju s umanjenoj odbojnošću.«⁹

Popović s jakim razlogom, argumentovano, tvrdi da je prvo i najjače **gorko osveženje** u našoj poratnoj prozi, zaslađenoj jednolikim junacima i otužnim oportunizmom jednosmerne karakterizacije književnih likova, doneo — Miodrag Bulatović. »Originalnošću svoje slike sveta sa dna, smelošću da se, uprkos preovlađujućem puritanskom ukusu, zalaže za svetlo, istinito i novo, radeći bodlerovski u tmini podzemlja, među odbačenim i poraženim — Bulatović je ne samo postao evropski znan pisac nego je otvorio put jednom pripovednom talasu darovitih, gorkih pisaca, kakvi su Dragoslav Mihailović, Mirko Kovač i Vidosav Stevanović.«¹⁰

Generacijski ispred a svojom poetikom podalje od Bulatovića i pomenutih »gorkih«¹¹ stoji, međutim, dva značajna pisca koji su sa osvedočenom stvaralačkom snagom i smislom za rizik sazvali od »negativaca«¹² i »antijunaka«¹³ glavne aktere svojih romanesknh povesti, domašivši pri tom zavidnu meru umetničke »istinitosti«¹⁴ u svedočenju o ljutom vremenu i oblikovnog »šarma«¹⁵ u njegovom literarnom transponovanju. Reč je o Laliću i Tišmi, tačnije o **Pramenu tame** i **Knjizi o Blamu**, tvorevinama, doduše, neuporedivo **mirnijim** od Bulatovićeve, ali ne i manje dubokim i radikalnim u preokretanju jednog sviknutog reda stvari u našoj književnosti o ratu i revoluciji.

2.

U jednom valjanim a pomalo već zaboravljenom ogledu Dragan Jeremić kaže:

»Gotovo čitavo delo Mihaila Lalića ispleteno je oko rata, odnosno oko ljudske drame u ratu, i može se reći da nema de-

Strukturno povlašćen položaj »anti-junaka«¹⁶ u Tišminoj Knjizi o Blamu nagovešten je već i naslovom. Kako je mlaki, neupadljivi i nejunačni Blam — koji nadživljava stradanja svoje porodice i svog naroda uglavnom zahvaljujući ovim svojstvima — unekoliko i sam mučenik, ovakav naslov sugerira, između ostalog, i aluzivnu vezu s martirskim povestima slične vrste, od starozavetne Knjige o Jovu do, recimo, Knjige o Milutinu Danku Popovića, objavljene posle Tišminog romana.

la koje bi bilo više posvećeno ratu u našoj, jugoslovenskoj, a možda i svetskoj književnosti. Izuzev nešto pesama, jedne pripovetke i putopisa, sve ostalo što je Lalić napisao posvećeno je ratu: tri predratne priče prvom, a sve ostale priče i romani drugom svetskom ratu i revoluciji. Kod njega rat nije jedan izbor, neka vrsta viteškog sporta, kao kod Hemingveja, Monterlana ili Malroa, već jedna nužnost, situacija u kojoj su čovek i život na najvećem ispitu. Njegova opsesija ratom dolazi verovatno iz njegovih ličnih dubokih i nezaboravnih ratnih doživljaja i iz činjenice da pripada narodu koji je mnogo ratovao i herojstvu i junaštvu odavao najveću počast, ali i iz shvatanja da je rat »zgnusni život«, »otkriveno, golo, prirodno stanje i istina«.¹⁷

Tu zgnusnost i ogoljenost »graničnih situacija«¹⁸ u koje rat i revolucija dovode pojedinca i zajednicu Lalić je, kao što je poznato, rasvetljavao iz ugla i sa stanovišta nedvosmisleno opredeljenog revolucionara i patriote, birajući — po pravilu — za glavne junake i »centre svesti«¹⁹ svojih romana partizanske borbe i njihova psihička, moralna i idejna proživljavanja i promišljanja ratnih i revolucionarnih zbivanja. I kad su — poput svojeglavog Čemerkića, melanholičnog Doselića i skeptičnog Tajičića — na izvesnom »unutrašnjem razmaku«²⁰ od mnogih pojava oblika revolucionarne akcije, Lalićevi glavni junaci ne dovode u pitanje njenu istorijsku zadatost, kao što, s druge strane, ne izneveravaju ni visoke humanističke i moralne ideale kojima ona teži.

Otuda je posve razumljivo iznenađenje s kojim je doživljeno Lalićeva odluka da romanu **Pramen tame** »počastvuje«²¹ ulogom glavnog junaka nekog s druge obale — ozloglašeno italijansko izmečara i četničkog komandanta Riku Gizdića.²² Takav izbor — ako već i nije bezizgledan — zacelo možemo označiti kao **izbor težeg**, i to iz više razloga.

Gizdić, najpre, ničim u svome habitusu i životopisu ne omogućuje niti priziva čitaocu simpatiju i uživljanje (Einführung), pogotovo ne identifikaciju. S čovekom koji je neposredan i posredan krivac i sukrivac za tolike patnje i stradanja, a pri tom je posve lišen grize svesti, u stvarnome bi životu bilo nemoguće uspostaviti ikakav ljudski dosluh i razumevanje. S književnim likom građenom po takvom modelu ili prototipu, još manje.

Gizdić, zatim, ni kao »portret«²³ — gojazan šezdesetpetogodišnjak sitnih, zlobnih očiju — ne može da računa ni sa onom vrstom »šarma«²⁴ koju u literaturi ponekad imaju negativni junaci. Zamisljen je, šta više, kao (njegoševski rečeno)

¹Borislav Mihailović, *Od istog čitaoča*, Nolit, Beograd, 1956, str. 227.

²Branko Popović, »Romansijerski obračun s negativnim junacima«, *Umetnost i umeće*, Prosveta, Beograda, 1977, str. 75.

³Isto, str. 79.

⁴Isto, str. 89.

⁵Isto, str. 93.

⁶Dragan Jeremić, »Mihailo Lalić, Prsti nevernog Tome, Nolit, str. 222.

⁷O pobudama i predistoriji ovakvog stvaralačkog izbora vidi: Branko Popović, »Roman izrastao iz pripovetke — »Pramen tame«, *Kritičari o Laliću*, Nolit, Beograd, 1984, str. 174 — 184.

»blatna tjelesina«, ili (narodski) »daturum«, starac, što mu — pogotovo u kontekstu plemensko-epske tradicije (»kud ćeš više bruke od starosti«) nikako ne ide u prilog.

Najposle, ili ponajpre, romansijer svome »junaku« ne obezbeđuje nikakvo opravdanje ili olakšavajuću okolnost u vidu »tragične krivice« ili »zablude« kojom bi se njegov put u izdaju i nečoveštvo mogao opravdati ili bar objasniti nesrećnim sticajem okolnosti, nekakvom prinudom ili nečijim rdavim uticajem. Riko Gizdić je od svoje kože napravio svoju zastavu — svoju neposrednu korist stavlja iznad svih obzira, svesno je i bez kajanja samoživ, neumoljiv, zao i ne vidi u tome ništa »neprirodno«. Šta više, kao i svakom ljudskom stvoru s onu stranu ljudskosti, vrlina mu izgleda kao puka slabotikija.

Ali — i to je ono što je ovaj lik sačuvalo od udesa karikature, ili, što bi bilo još gore, od propagandno-pedagoške i plakat-ske instrumentalizacije — Riko Gizdić je vitalan, inteligentan, reći i... **bespomoćan!**

U silovitosti želje da spase glavu ili bar na kratko odgodi smrt, Gizdić pribegava i sumanutim, grotesknim postupcima — kakav je, posebno, pokušaj da zaustavi vagon koji ga vozi u Jugoslaviju gurajući ga **iznutra** u suprotnom pravcu. Pretežu, međutim, racionalnije ili bar shvatljivije »strategije« odbijanja ili odlaganja suočenja sa sudbinom. Među njima je posebno impresivna strategija pričanja, kojom — kao Seherazada kalifa — Riko pokušava obezoružati ili bar malo umilostiviti islednika. Eruptivna verbalna energija kojom se njegov »junak« brani od smrti ključni je činilac Lalićeve **strategie pripovedanja** u ovom romanu. Tako su se u **Pramenu teme** združile i međusobno osnažile estetska i **egzistencijalna motivacija** pripovedanja.⁸

Nagonska borba za opstanak nije, međutim, pomračila Gizdićevu urođenu pronicljivost. Uz svekolik cinizam, mizantropiju, emocionalnu okorelost i moralnu ravnodušnost koju dosledno ispoveda i kojom, neminovno, izaziva čitačev otpor, Gizdić nas ne ostavlja ravnodušnim kad — glasno ili u sebi — kazuje svoje bogato iskustvo o ljudskoj bedi, grabežu, povodljivosti i vlastoljublju. Njegov opažanja o ljudima i društvenim prilikama, iskustveno utemeljena na osvedočenjima jedne pesimističke »antropologije moći«, nisu samo u funkciji karakterizacije njegovog lika. Njihov entopsihološki i sociološki supstrat ima izvesnog udela u globalnim porukama ovog Lalićevog romana, kao i svekolikog njegovog opusa. Skinemo li s njih onu skramu bahatosti i mržnje koja je sudbonosno obeležila i unakazila Rika Gizdića, ova zapazanja o većitosti ljudske gramzivosti i nasilja i, posebno, o violentnosti tzv. našeg sveta pokazuju značajnu meru ubedljivosti.

Ta ubedljivost možda najviše proističe iz njihove ambivalentne i jezičko-stilske upečatljivosti. Naime, u Gizdićevim mislima i rečima nataložilo se obilato i slojevito istorijsko i jezičko pamćenje u kome se oglednula Crna Gora sa svojim bezmalu poluvekovnim vojevanjima i (prividnim) mirovanjima. Činjenica da to ogledalo drži i podešava neko čiji tragovi »smrde nečovještvo«, nije sama po sebi dovoljna da ga liši svake verodostojnosti. Pogotovo ne ekspresivnosti.

Na kraju, Gizdićev lik »umekšava« i pomenuta **bespomoćnost** u kojoj se ovaj silnik obreo. Mada, u neku ruku, predtavlja podsmeh (odocneloj) pravdi — jer je dočeka starost ne položivši račune za zlodela koja je počinio služeći tokom decenija najrazličitijim režimima — Gizdić je i žrtva »pravde« s kojom se suočio: ona se ukazuje kao **čin nasilja i osvete**. Poput Popadića iz **Tišmine Knjige o Blamu**, kojega za kolaboraciju po kratkom postupku i s manijakalnom nasladom usmrćuje partizan pun razorne mržnje i osvetojubilja za sve koji su se našli u bilo kakvoj vezi sa onima koji su mu pobili najbliže, Lalićev Gizdić je prepušten milosti i nemilosti sumanutog i gotovo beslovesnog Janeza koji se za smrt brata heroja namiruje zlostavljanjem neprijatelja mimo ikakvih zakonskih normi i formi.

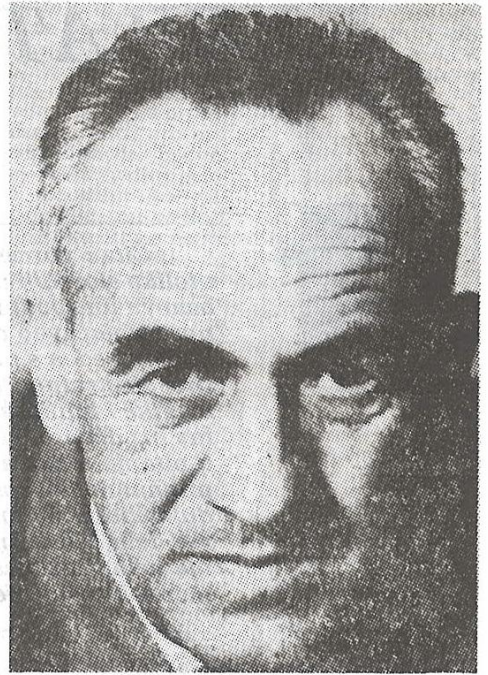
Književnost i zlo, batajevski rečeno, imaju jedno drugom šta da kažu i izvan čvrstih — zapravo pristrasnih — predstava koje imamo i o jednom i o drugom.

Strukturno povlašćen položaj »antijunaka« u **Tišminoju Knjizi o Blamu** nagovešten je već i naslovom. Kako je mlaki, neupadljivi i nejunaci Blam — koji nadživljava stradanja svoje porodice i svog naroda uglavnom zahvaljujući ovim svojstvima — unekoliko i sâm mučenik, ovakav naslov sugerira, između ostalog, i aluzivnu vezu s martirskim povestima slične vrste, od starozavetne **Knjige o Jovu** do, recimo, **Knjige o Milutinu** Danka Popovića, objavljene posle **Tišminog** romana.

Utoj aluzivnosti, međutim, kao da razaznajemo i jedan ironično-kontrapunktan prizvuk: ovo nije knjiga o nekom ko je mnogo trpeo, već o nekom ko je »imao sreće« da, kao između kapi, umakne trpljenju svojih najbližih i dovoljno egoizma da se odupre boričkom zovu onih među njima koji (poput njegove sestre Estere) junaku pogibiju pretpostavljaju pasivnom prepuštanju sudbini.

Izabravši za glavnog aktera svog romana nekog ko je **pretekao**, nekog ko je izbliza video tragediju novosadskih Jevreja u poslednjem ratu umakavši njenom domaćaju koliko igrom slučaja toliko i pristankom na sve vidove zaštite i neizlaganja, pa i one koji podrazumevaju gubitak samopoštovanja, Tišma je otkrio i iskoristio mogućnost egzistencijalnog, psihološkog i moralnog **obasjanja iznutra** onih ljudskih sudbina koje — mi-

Izuzev nešto pesama, jedne pripovetke i putopisa, sve ostalo što je Lalić napisao posvećeno je ratu: tri predratne priče prvom, a sve ostale priče i romani drugom svetskom ratu i revoluciji. Kod njega rat nije jedan izbor, neka vrsta viteškog sporta, kao kod Hemingveja, Monterlana ili Malroa, već jedna nužnost, situacija u kojoj su čovek i život na najvećem ispitu.

mo osveštanog dvojnog knjigovodstva dobra i zla, pobeđe i poraza, sreće i nesreće — stoje negde između, nedovoljno određene i otvorene, delatno neopredeljene, ukoliko stanje trajne neodoumice ne uzmemo kao svojevrsno opredeljenje.

Pomešana osećanja s kojima Miroslav Blam doživljava izbavljenje iz pakla rata i genocida, skriveni stid kojim plaća cenu preživljavanja, nejasna samoprekorna slutnja da nije sve učinio što je mogao da za spas svojih roditelja i pravednu osudu onih koji su se njihovim pogubljenjem okoristili, najposle i nepodnošljiva lakoća praštanja kojoj je podlegao — nasuprot, čak, i starom Funkeštajnu koji s dirljivom kočopernošću neguje uspomenu na mrtve i brani prava preživelih (»Mi nismo mrtvi, nismo svi mrtvi...«⁹) — daju ovoj povesti i njenom naslovnom i neslavnom akteru »metafizički kvalitet« neherojske tragike, težinu i dubinu patnje koja je utoliko potresnija i razornija ukoliko se ne da razlučiti od samounižavanja, proisteklog iz manjka nagonske snage i »nedoraslosti svakodnevice«,¹⁰ ali i iz surovih okolnosti koje čoveka stavljaju na najtežu probu. Ako tu kušnju Miroslav Blam nije mogao izdržati, iskapljuje ga činjenica da je tu nemoć priznao i bolno proživio. Trajući kao »fossil jednog prohujalog doba«¹¹ i samoranjavajuće sećanje na svet i ljude kojih više nema, Blam je vlastita kazna i nesreća koja čini suvišnom i neumesnom svaku moralnu arbitražu spolja, iz jednog suštinski drukčijeg sveta i iskustva, koje s njegovim ne može uspostaviti unutarnji dosluh.

Tišma je, uostalom, sudbine nastradalih i preživelih, jakih i slabih, »naših« i »tudih« u ovom romanu i sagledao u kopletu zamršenih životnih uslova i uslovnosti koje ne dopuštaju jednoznačne interpretacije i ocene ni jedne ljudske jedinice, čak ni jednog njenog gesta. To se možda najbolje vidi iz ovalašnog i digresivnog kadriranja nekih protagonista novosadske racije u januaru 1942. godine: surovost jednog i blagost drugog mađarskog oficira najmanje proističu iz mogućih razlika u stepenu njihove čovečnosti. Postupak i jednog i drugog je uslovljen igrom mnogih determinananti i ponekom slučajnošću, tako da se lako moglo dogoditi da — uz malo drukčiji sticaj okolnosti — njih dvojica zamene »uloge« i postignu suprotan »učinak«.

Tišma nije sudija svojim junacima, već tragalac za uzrocima i činionicima onog što jesu i što čine. To traganje — ma koliko istinoljubivo i »nepriistrasno« — nije lišeno samilosti za čovekovu slabost i ranjivost, iz kojih neretko proističe delatno ili prečutno saučestištvo u zlu. Tonom diskretne melanholične prisnosti — kojom podseća na Sola Beloua — Tišma je u ovom romanu ispričao povest o slabim i »nesamostalnim prirodam«¹² koje svoj život više **podnose** nego što ga **žive**. Meki i pasivni Miroslav Blam, »antiheroj« ovog romana bez pravih heroja, ispunjen »samomučilačkim sećanjem« u kome »dominira stid što je preživeo i što u jednom momentu, kad je valjalo, imalo smisla, nije bio protiv besmisla **na vidan i opasan način**«,¹³ ostvaren je kao književni lik u meri koja svekoliko znanje i umeće naše literature inspirisane ratom i revolucijom podiže na viši stepen humanističkog prozrenja i stvaralačke potencije.

Dakle, pored Bulatovića i »gorkih« pisaca iz formacije tzv. stvarnosne proze, dva naša romansijera iz poetičkog i generacijskog kruga **klasičnijeg** opredeljenja — Lalić i Tišma — smogli su snage i pobuda da izborom i karakterizacijom glavnih aktera svojih romana veliko i smutno vreme rata i revolucije rasvetle svojevrsnim »pogledom iskosa« koji je razmakao mede naših duhovnih i literarnih sloboda i saznanja.

○ ○ ○

⁸Egzistencijalnu motivaciju Franc K. Stancel (*Typische Formen des Romans*, Göttingen, 1965) vezuje, doduše, za pripovedanje u prvom licu, dok je **Pramen teme** ispričavan u trećem licu. Tekstualno, međutim, nad govorom sveznajućeg naratora pretežu sećanja i kazivanja Rika Gizdića, saopštena u prvom licu.

⁹Aleksandar Tišma, **Knjiga o Blamu**, Nolit, Beograd, 1990, str. 223.

¹⁰Isto, str. 124.

¹¹Isto, str. 43.

¹²Isto, str. 111.

¹³Miroslav Egerić, »Etički ideal i stvarnost u romanu Aleksandra Tišme «Knjiga o Blamu», *Dela i dani*, Matica srpska, Novi Sad, 1975, str. 220.